

В. С. Лісовий

Дискурс

ДИСКУРС (від лат. *discursus* - бігання, колообіг) - термін філософії та гуманітарних досліджень, з допомогою якого позначають аргументоване усне чи письмове обговорення будь-якої теми, в якому предметом дискусії стають і самі способи аргументації; будь-яке мовлення, розмова, дискусія, особливості яких характеризують мовця. Первинним (традиц.) є використання терміна у першому значенні; у другому значенні поняття стали використовувати у філософії і гуманістиці передусім під впливом постмодер. повороту у філософії. Цьому сприяла та обставина, що у деяких європ. мовах від лат. *discursus* походять слова, якими позначають будь-яке мовлення, промову, розмову, дискусію (англ. *discourse*, нім. *Diskurs*, франц. *discours*, італ. *discorso*); в українській мові спостерігаємо також тенденцію перенесення слова «дискурс» з термінологічного використання у повсякденне - у значеннях «розмова», «дискусія».

Філософія Просвітництва, джерелом якої є античний раціоналізм, відіграла осн. роль у впровадженні в європ. інтелектуал. культуру терміна «Д.» як доказового мислення та мовлення. Найважливішим у цьому відношенні було дослідження «*Discours de la méthode*» («Дискурс про метод», 1637) Р. Декарта; аналог. використання цього терміна також у текстах ін. інтелектуалів 17-18 ст. (Г. Галілей, Г. Ляйбніц, К. Вольф). Маємо справу з таким доказуванням, коли предметом обговорення стають принципи, на які спираються докази. Відтак утворюється коло у міркуванні та мовленні, бо предметом обговорення стають самі способи (методи) обґрунтування - ті найглибші («останні») засади, на які спираються докази. Якщо залишити осторонь використання слова «Д.» як синоніма до «розмова» (в якій мовлення «бігає» від одного співрозмовника до ін.), термін «дискурс» зберігає особливий смисловий відтінок. Д. - мовлення, розраховане на визнання заг. (інтерсуб'єктивної) значущості сказаного, тому часто пов'язане з обговоренням тих принципів і правил, слідування яким забезпечує цю заг. значущість. У цьому і

полягає глибший сенс будь-якого «доказування». Навіть зовнішньо монологічне усне чи письмове мовлення можна вважати Д. у міру того, як автор певного тексту явно чи неявно передбачає ін. учасників розмови (читачів), які можуть заперечувати ті засади, на які спирається автор у спробі надати заг. значущості сказаному ним. Це стосується також сучас. використання терміна «дискурс», коли засади, на які мовці спираються у мовленні, вже не обов'язково мислять як слідування деяким ясно сформульов. принципам і правилам (раціоналізм, логоцентризм).

Так, сучас. літ. критик може вважати своє тлумачення певного поет. тексту тільки одним із можливих, але водночас бути переконаним, що сказане ним зберігає заг. значущість, оскільки «розширює» смислові горизонти поезії. При цьому значущість сказаного він не обов'язково обґрунтовує посиланням на деякі заг. принципи, а з'ясовує сенси, заг. значущість яких підтверджується «внутрішнім досвідом» читача (критик прагне лише полегшити читачеві «схопити» такі сенси). З цього погляду критика розуму, що дотримується ясно сформульов. принципів і правил, є вже Д., бо стосується таких засад розуму, які роблять його непродуктивним у розв'язанні певних проблем (як це маємо у «Критиці чистого розуму» І. Канта). Таку критику просвітн. раціоналізму називають Д. щодо модерну: одним із важливих творів на цю тему є лекції Ю. Габермаса, опубл. під назвою «Der philosophische Diskurs der Moderne» (1985; укр. перекл. – «Філософський дискурс Модерну», К., 2001). Д. переважно стосується обговорення певного кола тем і проблем. Це дає підставу говорити про «темат. Д.» та класифікувати їх відповідно до тем чи проблем, які перебувають у центрі дискусії: Д. метафізичний (дискусія щодо «останніх підстав» нашого мислення та світорозуміння), наук., етич., правовий, політ., ідеол., теологічний тощо. Важливо мати на увазі різницю між звичай. обговоренням конкрет. проблеми і Д., зосередженому на пошуку тих підстав, які дозволяють подолати наявні розходження та непорозуміння, щоб сприяти розв'язанню низки конкретніших проблем у певній ділянці інтелект. чи практ. діяльності.

Мислення і мовлення, в якому ми дотримуємося певних принципів та правил (раціоналізм) є одним зі складників філософії Платона. Але поряд з ін. складниками – інтуїтивізмом і навіть містицизмом (визнання існування «душі світу» тощо). Радикальніший крок у переході «від міфу до логосу» (від метафорич. способу мовлення до наукового) зробив Аристотель, заклавши у пр. «Аналітики» основи логіки, що призвело до утвердження погляду, що мислення і мовлення повинні слідувати вимогам логіки. Неоплатоніки (зокрема Плотін) ввели розрізнення розуму дисциплінованого, що слідує ясно сформульов. принципам і правилам, від розуму інтуїтивного. Відмінність між

цими різновидами розуму в лат. мові стали позначати словами – *ratio* (рахунок, відношення, міркування, доказ) та *intellectus* (відчуття, уявлення, розуміння, сенс, худож. смак). Окрім того, у лат. мові використовували ще двоє слів – *mens* (розум, розсудливість, глуд, дух, свідомість, мужність), від якого походить термін «ментальність», та *spiritus* (подув, віяння, дихання, життєва сила, настрої, натхнення). У сучас. укр. мові (поряд з ін. європейськими) прикметником «інтелектуальний» (на противагу «раціональний») позначаємо будь-яку розумову діяльність, включаючи інтуїтивну: це призводить до зближення у значеннях слів «інтелектуальний» та «духовний». У І. Канта і Г. Гегеля згадане розрізнення розуму у вузькому і ширшому значеннях представлене термінами «розсуд» (нім. *Verstand*) та «розум» (нім. *Vernunft*). І. Кант критикує розум-розсуд на тій підставі, що такий розум неминуче наражається на суперечності, прагнучи розв'язувати метафіз. проблеми. Філософія І. Канта є радше продовженням традиції раціоналізму. На противагу йому Г. Гегель спробував розширити можливості розуму, а тому віддавав перевагу розуму спекулятивному, спорідненому з інтуїтивним. Традиція дисциплінов. мислення і мовлення у 19–20 ст. представлена позитивізмом та аналіт. філософією.

Альтернатив. підхід до мислення й мовлення у давньогрец. філософії започаткували софісти. Теза Протагора «людина – міра всіх речей» схилила до крайніх форм релятивізму – до висновку, що поняття істини, добра, справедливості є відносними, залежними від погляду того, хто визначає ці поняття. Ця тенденція посилена і доведена до цинізму послідовниками Протагора та Горгія. Критика софістів Платоном і Аристотелем спрямована на відвернення крайніх форм релятивізму. Наслідком цієї критики стало негативне і навіть зневажливе ставлення до софістів, що призвело до недооцінки позитив. внеску софістів у давньогрец. культуру (у софістів, які переважно були вчителями риторики, навч. поети та драматурги, зокрема Софокл, Еврипід). Софістів можна розглядати як інтелектуалів, які започаткували спосіб мислення і мовлення, звернений до цінніс. уподобань людей, їхніх уявлень та інтуїції. Це стало одним із важливих джерел спрямування способу мислення і мовлення в європ. культурі, представлених текстами стоїків, М. Ціцерона, Авґустина, стилем багатьох текстів Відродження, реформації і гуманізму (не без зловживання риторикою, особливо у стилі бароко), романтизмом, герменевтикою. Маємо справу радше з мовленням, націленим на висловлення певних духов. осягнень, цінніс. орієнтацій, внутр. духов. досвіду особистості, а не на доказове, об'єктивне, математизоване знання.

Вирішальний вплив на сучасне використання слова «Д.» мало виникнення семіотики та поступове її зміщення у бік прагматики. У функціонал. семіотиці

(на противагу семіотиці референтній) знаки (лінгвістичні, візуальні, аудіовізуальні тощо) характеризуються за дією у різних середовищах та ситуаціях: знаком стає щось унаслідок особливостей функціонування. Розмежування мови і мовлення (Ф. де Соссюр, «пізній» Л. Віттгенштайн) стало витоком не тільки для структуралізму, а й зосередження уваги на лінгвіст. прагматиці. Це наслідок ширшого інтелектуал. руху, що полягає в акценті на дії та діяльності як засобу перетворення дійсності, найвиразніше наголошеному прагматизмом (див. [Дія і діяльність](#)). У люд. діяльності переважає усвідомлене використання знаків (на противагу фізіосеміотиці, біосеміотиці), тому їх можна характеризувати за метою, яку ставить перед собою мовець. Це стало вихід. позицією в класифікації мовленнєвих дій, розвинутою Дж. Серлем, який спирався на ідеї П. Грайса та класифікацію Дж. Остіна.

Якщо маємо на увазі найбільш засадничі різновиди Д. (на противагу темат. класифікації), то в одній з найбільш впливових сучас. типологій виокремлюють різновиди Д.: теор. (дескриптивний), практ. та виражал. (експресивний). Прообраз цього поділу можна вбачати в Аристотелевому виокремленні різновидів люд. діяльності – теорії, праксису і поєзису. Хоча цей поділ є більшою мірою прагматичним, ніж тематичним, та все ж очевидна його предметна зорієнтованість: теор. Д. передусім представлений обговоренням засад наук. пізнання, практ. – обговоренням дій та мотивів дій (відповідно охоплює етич., політ. та правовий Д.). Приклад виражал. Д. – обговорення мист. творів, включаючи словесне мистецтво. Звичайне мовлення поєднує в собі усі різновиди Д. Говорячи про теор. Д., переважно мають на увазі опис наяв. стану речей. Тому основна вимога до висловів і текстів полягає в тому, щоб мовець був об'єктивним: щоб його твердження чи системи тверджень відповідали наяв. стану речей (реальності). Використання терміна «теор.» у цьому разі не зовсім вдале, оскільки пов'язане з розумінням істини, що ґрунтується на концепції відповідності (як узгодження змісту тверджень з досвідом чи, інакше, «реальністю», що її розуміють як незалежну від наших способів її осмислення та наших дій). До того ж таке використання слова «теорія» не враховує, що у [гуманітарних науках](#) часто маємо справу з теоріями, в яких засадничі твердження є нормативними (напр., теорії справедливості).

Правові та політичні теорії також відносять до цього різновиду Д., оскільки вони спираються на нормативні засади. Практ. Д. спрямований на обговорення проблем, пов'язаних з дією (індивідуальною та колектив.): мотивами (потребами, бажаннями, інтересами), підставами дій, та ефективністю дій (вибір засобів і способів дії, які забезпечують досягнення мети). Все ж у випадку ефективності дій (мисленні під кутом зору «мета-засіб») важливим є з'ясування фактич. обставин та причинно-наслідкових зв'язків. Успішно

описувати дії, поведінку і способи життя людей можна лише враховуючи, яка система цінностей домінує у певному люд. колективі. Цінності відповідають на питання, яким щось повинне бути, а це означає узгодження відповід. реальності зі змістом цінностей. Якщо обираємо позицію перспектив. реалізму, то реальність не мислимо як щось незалежне від наших способів її осмислення та наших дій; але перетворення реальності потребує урахування «опору», який реальність чинить нашим діям, націленим на зміну реальності (відповідно до бажаного). Виразал. Д. характеризують як переважання мовленнєвих дій, за допомогою яких мовець прагне пояснити мотиви своїх дій, висловити почуття, думки, ставлення, уподобання, витвори уяви.

Важливість виразал. Д. у тому, що ментал. стани та процеси тільки почасти і не завжди адекватно виявляються зовні, щоб стати доступними для спостерігача (недооцінку цієї обставини маємо в ортодоксал. різновидах [бігевіоризму](#)). За зовні схожою мімікою, діями, способами поведінки можуть приховуватися цілком відмінні мотиви, почуття, настрої. Пояснення чи висловлювання особою мотивів, почуттів, думок часто набувають характеру самоінтерпретації, як це маємо у спогадах (адже поновлення в пам'яті первин. сенсу вражень, переживань та думок є часто проблематичним). Виразал. Д. можна охарактеризувати не тільки і не стільки беручи до уваги, що саме мовиться, а те, як мовиться. Мовець у виразал. Д. може висловлювати не тільки почуття, настрої, уподобання, а й оцінку різного роду ідей та теорій, не кажучи вже про події, дії, ціннісні переконання, стан сусп. свідомості. Характер. особливістю виразал. Д. є те, що мовець виправдовує сказане не посиланням на деякі загальноприйняті критерії, а на «особисту» точку зору, на власну «суб'єктивну» позицію. Він не розраховує (принаймні тепер чи з огляду на наявну ситуацію, в якій мовить), що сказане ним може бути перевірене, підтвержене, виправдане з допомогою публічно прийнятих критеріїв та методів. Це стосується і висловлювання деяких групових, колектив. позицій, якщо відсутнє явне чи неявне апелювання до надгрупових критеріїв (напр., до міжнар. стандартів).

Однак варто відрізнити види Д. із перспективою бути виправданими шляхом використання деяких публіч. критеріїв, хай навіть оновлених (напр., шляхом зміни парадигм у науці), від тих, виправданість яких можлива тільки шляхом «визнання». І саме це мають на увазі, коли наголошують на специфіч. особливостях виразал. Д. Тут словом «визнання» позначаємо той факт, що цінність вираженого будь-якими семіотич. засобами адресат визнає шляхом «накладання» його на свій «внутр.» (естет., морал., реліг.) досвід. Першим прикладом може бути визнання естет. цінності мист. твору. Один із вимірів виразал. Д. нагадує приведення у відповідність сказаного з «реальністю» у

наук. Д. Це мають на увазі, оцінюючи виражал. Д. під кутом зору правдивості як щирості. Адже якщо залишити осторонь усвідомлену нещирість, то мовець у виражал. Д. прагне висловити те, що він насправді думає, відчуває. Труднощі з адекват. висловленням ментал. станів трапляються у повсякден. ситуаціях, особливо гостра ця проблема в мист. діяльності, словес. мистецтві. Все ж варто мати на увазі, що у випадку усвідомленої нещирості (неправди) мовець свідомо не ставить мети говорити про свої справжні мотиви, почуття, ставлення. І хоча, з формал. боку, брехню можна оцінювати як невідповідність сказаного ментал. станам мовця, але з'ясування брехні є окремою проблемою. Ін. справа – випадки особистих чи колектив. самооман та ілюзій (тут використовують методи психології, з'ясування причин ілюзій у мас. свідомості, ідеології). Продуктивна сила виражал. Д. у тому, що він є засадничою основою мист. творів, оригін. ідей у науці, філософії, джерелом оновлення морал., реліг. і суспільно-політ. життя.

Висловлювання незвич. ідей, вказування на несправедливість узвичаєних взаємин, утвердження своєю творчістю незвич. мист. стилів є динам. чинником світ. історії. Переоцінка цінностей переважно починалася з виклику усталеному, звичному. Особа повинна пройти крізь процес «визрівання» оригін. думок, почуттів, образів, які прагне висловити (хоча намагання висловити є важливим моментом самого «визрівання»). Критика розуму, який претендує на заг. значущість (інтерсуб'єктивність) на тій підставі, що він є «об'єктивним», оскільки спирається на критерій істинності, став засадничою темою філос. дискусій 20 ст. Йдеться не лише про суворо дисциплінов. розум (розум-розсуд), а й спекулятивний, інтуїтивний. Цю критику можна розглядати під кутом зору зміщення Д. від теор. до практ. та виражал. Якщо оминати глибші істор.-філос. джерела (лінія Платон-софісти), то безпосередні початки цієї критики – у 19 ст. Опозиція до просвітн. раціоналізму виявилася у нім. романтизмі (одне з джерел герменевтики), але важливішими під цим оглядом стали філософія К. Маркса (з його критикою ідеології та наголосі на ролі практики) і філософія Ф. Ніцше. Виявлення того, що за т. зв. об'єктивною істиною, яку прагне відкривати наук. пізнання, приховується інструм. розум, націлений на розширення влади над пізнаним об'єктом, дістало продовження у філософії М. Гайдеггера. Об'єктом критики стають також ціннісні системи (ідеології), що їх обґрунтовує розум, – мірою того, як ці системи ставлять під підозру, оскільки прагнуть обмежити і поневолити людину як суверен. творця всіх критеріїв і цінніс. побудов. Критика розуму, спрямованого на обґрунтування засад наук. пізнання та цінніс. систем (засад етики), у цьому разі набуває характеру «філософії підозри», націленої на виявлення прихов. мотивів. Радикалізація цієї критики відбулася у постмодернізмі.

Під впливом постмодернізму, одним із речників якого є Ж. Деррида, термін «модерн» стали використовувати у специфіч. значенні: як світорозуміння (закорінене у світогляді Просвітництва), якому властивий логоцентризм, європоцентризм, переважання чол. ментальності, наголоси на голістич. підходах (цілостях, тотальностях), на взаємопов'язаності дій та подій (логіці розвитку), на формуванні (соціалізації), на противагу діалогу тощо. Цьому способу мислення протиставлено наголос на нецільності, незв'язності, різнорідності і відмінності (інакшості) – на противагу цільності, зв'язності, однорідності і подібності (схожості). Претензії на об'єктивність та універсальність цей спосіб мислення протиставив залежність розуміння від певних контекстів – культур., сусп., практ. Із постмодерніст. погляду, помилка традиц. (модер.) розуміння Д. у тому, що в ньому виправдання (легітимацію) способів мовлення здійснювали посиленням на універсал. поняття і принципи, що стоять над особистими та груповими інтересами, упередженнями, ідеалами. При цьому неминуче нехтували тим, що люди у різних культурах і цивілізаціях, сферах діяльності (науці, мистецтві) використовують поняття у різних значеннях. Таким чином створювався деякий метанаратив («Гранднаратив»), метадискурс. Ж.-Ф. Ліотар у праці «La condition postmoderne» («Постмодерна ситуація», Париж, 1979) терміном «модерн» позначив філос. мислення, націлене на обґрунтування, виправдання (легітимацію), різного роду метадискурсів.

У модер. способах мислення Д. властива схильність розглядати свій спосіб мовлення як «єдино правильний», на противагу ін., що оголошуються суб'єктивними (т. зв. іншування). Постмодерну ситуацію Ж.-Ф. Ліотар визначав як заперечення правомірності чи легітимності метадискурсів. У заг. Д. під впливом постмодернізму стали визначати як просторово і часово локалізоване індивідуальне чи колективне мовлення. Відтак Д. визначають як мовлення від імені «я» («ми»), яке відбувається «тут» і «тепер». Унаслідок деконструювання будь-яких метадискурсів, дослідж. Д. стає націленим на з'ясування особливостей тих середовищ, які зумовлюють певні способи мовлення з їхніми претензіями на заг. значущість. У центрі уваги постає з'ясування процесу формування мікродискурсів, які стають джерелом для появи метадискурсів. Таке дослідж. набуває характеру «генеалогії» чи «археології», як це маємо у дослідж. М. Фуко (вбачав у кожній претензії на заг. значущість потяг до влади). Натомість написання «великих» історій, у яких історики, вдаючись до синтезу, «ув'язують» істор. події та періоди, М. Фуко (зазнав впливу франц. Школи анналів) схиляється до того, щоб історію розглядати як поєднання різних історій, зосереджуючи свою увагу на з'ясуванні кожної з них. Ю. Габермас зауважував, що внаслідок такого підходу простір історії наповнюється випадковими подіями, що безладно виникають і зникають у вигляді щоразу нових Д., тому відсутня можливість виявити смисл у цій

динаміці. Критика модер. світорозуміння з боку «постмодерністів» стала важливим набутком сучас. способу мислення та практик у різних сферах люд. діяльності. Але постмодернізм не уник вад майже кожного нового інтелектуал. руху - браку самокритичності, яка б дозволила обійтися без певних крайнощів.

Поєднання деяких позитив. здобутків філос. постмодернізму зі збереженням модер. наголосу на розумі як засобу досягнення порозуміння між людьми (як основи для розв'язання різного роду проблем - етич., екол., суспільно-політ.) представлено спрямуванням мислення, відомим під назвою «філософія спілкування» (див [Комунікативна філософія](#)). Осн. показник продуктивності спілкування - досягнення порозуміння, але не будь-якої згоди, а порозуміння, спрямованого на вибір кращих життєвих перспектив, - особою, сусп. верствою, етносом, нацією, людством. У випадку виражал. Д. повсякденне спілкування стає продуктивним, якщо кожен з нас адекватно зрозумів ментал. стани свого співрозмовника. Якщо йдеться про мистецтво, достатньо, щоб сприймання твору стало для особи певною «духов. подією» на рівні «внутр. досвіду». Але в центрі уваги філософії спілкування опинилися проблеми, які потребують колектив. зусиль для відвернення новіт. загроз - етич. релятивізм і пов'язаний з ним еґоїст. утилітаризм у духов. житті, екол., суспільно-політ. проблеми, зумовлені демократизацією та глобалізацією. Зі змістов. боку, у центрі уваги опиняються дії та мотиви дій - практ. Д., з'ясування якого є предметом філос. практичної.

Рекомендована література

1. N. Fairclough. Discourse and Social Change. London, 1992;
2. Рациональность и семиотика дискурса: Сб. тр. К., 1994;
3. Фуко М. Слова и вещи / Пер. с франц. С.-Петербург, 1994;
4. S. Mills. Discourse. London, 1997;
5. Попович М. В. Рациональність і виміри людського буття. К., 1997;
6. Після філософії: кінець чи трансформація? К., 2000;
7. Лук'янець В. С., Кравченко О. М., Озадовська Л. В. Сучасний науковий дискурс: оновлення методол. культури. К., 2000;
8. Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика / Пер. з нім. К., 2001;
9. Слотердайк П. Критика цинічного розуму / Пер. з нім. К., 2002;
10. Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму. Ів.-Ф., 2002;
11. Зарецький О. Офіційний та альтернативний дискурси. 1950-80-ті роки в УРСР. К., 2003;
12. Горкгаймер М. Критика інструментального розуму / Пер. з нім. К., 2006;

13. Бьолер Д. Ідея та обов'язковість відповідальності за майбутнє / Пер. з нім. // ФД. 2007. № 1-3.

Бібліографічний опис:

Дискурс / В. С. Лісовий // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. - К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. - Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-24374>

2001-2024 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України
([докладніше](#)).